

XX. ASRIN BAŞLARINDA AZERBAJCAN'DA İSLAMİ DÜŞÜNCE, EĞİTİM VE ISLAHAT ANLAYIŞI

ALİ FERHADOV*

Giriş

XIX. Yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında Rusya'da, özellikle Kırım ve İdil-Ural bölgelerinde yaşayan Türk-Tatar halklarının en önemli fikir hareketi ceditçiliktir. "Ceditçiler" denildiğinde çoğu zaman Rusya Türkleri arasında yeniliğe açık ve yenilik taraftarı aydınlar kastedilmektedir. Kelimenin ilk defa ortaya çıkışı Kırım mirzalarından İsmail Gaspıralı'nın 1884'te açtığı usûl-i cedit mektebi ile olmuş, "usûl-i cedit taraftarları" veya kısaca "ceditçiler" tanımlaması bu tarihten sonra yaygınlaşmıştır. Yenilik arayışlarının organize ve güçlü bir hareket haline dönüşmesi, İsmail Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesi ve cedit mektepleri sayesinde olmuştur. Gaspıralı'nın *Tercüman* gazetesinin yayınlanmasından sonra ceditçilerin gücü oldukça artmıştır. Ünlü Türk-Tatar ceditçileri olarak Şihabettin Mercani (1818-1889), Rızaeddin b.Fahreddin (1858-1936), İsmail Gaspıralı (1851-1914), Yusuf Akçura (1879-1935), Musa Carullah (1875-1949), Sadri Maksudi Arsal (1879-1957), Zeki Velidi Togan (1890-1970) sayılabilir. Onlar "Kadimci" mollaların eleştirilerine rağmen ve İslami düşüncenin ve Müslümanlar'ın terakkisi için Batı'nın bilimsel yöntemlerini kabul etmekte sakınca görmüyorlardı. Gaspıralı'nın öncelikleri inanç konuları değil toplumsal sorunlardı. Nitekim, Gaspıralı dinî bağlardan ziyade etnik ve linguistik bağları öne çıkarıyordu. Musa Carullah ve Yusuf Akçura açıkça medreselerin ıslah edilmesini istiyorlardı. Musa Carullah'ın eski âlimleri pervasızca eleştirmesi ve bazı konularda içtihatlarda bulunması, muhafazakâr ulemanın aşırı tepkisine sebep oluyordu. *Din ve Maişet* dergisi (Orenburg, 1906-1918) muhafazakâr ulemanın görüşlerini anlama konusunda çok önemli veriler sunmaktadır. "Kadimci" mollalardan oluşan Murad Remzi gibi dergi yazarları ceditçilere atf yaparken onları "*diyanetsiz muallimler*", "*terakkî*

bahanesiyle fesat çıkarıcılar” şeklinde tanımlamaktadır.¹ Kırım ve İdil-Ural bölgesindeki düşünce hareketleri Rusya'nın diğer bölgelerinde, keza Azerbaycan'da geniş yankı uyandırmış, özellikle Şeyhülislam Abdüsselam Ahundzade, Molla Ruhullah gibi din adamları, Hasan bey Zerdabi, Ali bey Hüseyinzade gibi aydınlar Gaspıralı'nın ceditçilik düşüncesinden hayli etkilenmiş, Azerbaycan'da benzer okulların açılması için çaba sarf etmişlerdir. Rus işgalinin zor şartlarına rağmen onlar hem Rusya'nın İslam karşıtı siyaseti ile, hem de mutaassıp din adamları ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır.

XX. asrın başlarında Rus işgali altında olan Azerbaycan, yerli aydınların katkısı ile ilim ve medeniyette gelişim devrini yaşamaktadır. Bu devrin önemli özelliklerinden biri de genel milli kalkınma ile birlikte İslami gelişimin de başlamasıdır. Dönemin birçok İslamcı Azerbaycan Türk aydını milli kalkınmanın gereği olarak İslami eğitime daha fazla önem verilmesi ve dini ıslahatçılık fikrinin önceliğini belirtmişlerdir. Eski tipli medreseler, dönemin çağdaş sorunlarına çözüm üretmediği için yenileşmelerine ihtiyaç var idi. Lakin Rusya devleti müslümanların çağdaş eğitim almasını bir tehlike kaynağı gördüğü ve maddi destekte bulunmadığı için yerel medreseler de yeni gelişimlerden mahrum kalmıştır. Hatta Çarlık Rusyası Müslümanların cahil bırakılmasının yararlı olduğunu görüyor ve “*Müslümanları bir noktada birleştiren Kur'an-ı Kerim'dir. Eğer müslümanlar gelecekte Kur'an'ın ayetlerini ve tavsiyelerini düşünür ise başımıza bela olurlar. Müslümanları cahil bırakmanın yolu onları eğitimsiz bırakarak, bilgisiz mollaların eline teslim etmektir. Böyle mollalar bizim manevi dostlarımızdır*”² diyordu. Bu gibi sorunlar içinde yaşayan İslamcı Azerbaycan Türk aydınları toplumu eğitmek ve bu kısır döngüden kurtulmak için 1905 yılından sonra Rusya'da oluşan devrimci ortamdan, yeni toplumsal-siyasi gelişmelerden faydalanmaya karar verdiler.

1. Azerbaycanlı İslahatçılar ve Din Konusu

Azerbaycan'da devrin esas din ıslahatçılarına ve eğitimcilerine örnek olarak 1904-1918 yıllarında Bakü kadısı olan Mir Muhammed Kerim Mir Caferzade el-Baküvi³'yi³ (1853-1938),⁴ Bakü'lü din adamı Ahund Mirza Ebu Turab Ahundzade⁵'yi⁵ (ö.1910),

¹ Ahmet Kanlıdere. Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 1, 2004, s. 152.

² Ahund Yusuf Talibzade. “Zhar'i-Butlan”, *Füyuzat*, sy. 21, (1907), ss. 323-325.

³ El-Baküvi 1904-1906 yıllarında Tiflis'te yayınlanan 3 ciltlik *Keşfu'l-Hakayık an Nüketi'l-Ayâtı ve'd-Dehayık* adlı tefsirin yazarı olup, Arap yazarı Corci Zeydan'dan yaptığı birçok tercüme eserleri de vardır. 1904-1918 yıllarında Bakü kadısı olmuştur. 1938 yılında Sovyet mahkemesinin kararıyla kurşuna dizilmiştir. Buna gerekçe olarak dini propaganda yapması gösterilmiştir. Bkz: Bünyadov Z. *Kırmızı terör*. Bakü 1993, s. 278.

⁴ Memmedeli Babaşlı, “Ahund Mir Muhammed Kerim Mir Caferzade el-Baküvi'nin Hayat ve Yaratıcılığı”, *Devlet ve Din*, sy. 1 (5), (2008), s. 167.

⁵ Ahund Mirza Ebu Turab Ahundzade Bakü'de din adamı gibi çalışmış, ıslahatçılık konusunda *İslam'ın tefrikası sebepleri* (Bakü 1914) eserini yazmıştır. Dünyevi eğitimden önce dini eğitimin önceliğini savunmuştur. Bkz: “Hacı Mirza Ebu Turab Ahundun mevaizesi (va'zları).” *Hayat*, 23 Şubat 1906, s. 3.

aslen Güney Azerbaycan'dan olan Bakü'lü din adamı Molla Ruhullah Ahund'u⁶ (1850-1912), Tiflisli din adamı Ahund Yusuf Talibzade'yi⁷ (1877-1923), Kafkas Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov'u⁸ (1830-1917), Şeyhülislam Abdüsselam Ahundzade'yi⁹ (1843-1907), Şeyhülislam Muhammed Hasan Mevlazade Şekevi'yi¹⁰ (1854-1932), gazeteci-yazarlar Ahmet Ağaoğlu'yu (1863-1939) ve Ali Bey Hüseyinzade'yi (1864-1940) gösterebiliriz. Bu yazarlar, onların makaleler yazdığı *Hayat*, *İrşad*, *Füyuzat*, *Şark-i Rus*, *Işık* gibi gazete ve dergiler Azerbaycan'da dini islahatçılık ve halkın dini eğitimi konusunda büyük rol oynadı. Onlar cahil ve bilgisiz mollaları, uydurma hadis ve rivayetleri eleştirerek İslam'ın gerçek kaynağının sadece *Kur'an-ı Kerim* olduğunu göstererek, Müslümanları dini ancak kaynağından öğrenmeye davet ediyorlardı. Mesela, el-Baküvi şöyle diyordu: "Ey müslümanlar, müslüman gerek cemi itikadını *Kur'an-ı Şerif*'ten alsın. Bir söz ki, *Kur'an'a* zıttır, gerek onu reddedelim, *Kur'an-ı Şerif'i* terk edip uydurma sözlere tabi olmak *İslam'a* zıttır."¹¹ *Ebu Turab Ahundzade de aynı fikirleri savunarak uydurma hadislerin müslümanlar arasında nifak saldıgını, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) ise bunu yasakladığını kaydediyor,*¹² *dünyevi ilimlerden önce dini ilimlerin öğrenilmesinin zaruri olduğunu, dini bilgisiz ve ahlaksız birisinin alim de olsa topluma zararlı olabileceğini gösteriyordu.*¹³ *el-Baküvi, Molla Ruhullah gibi din adamları Muharremlik merasimleri sırasında Şiiler tarafından yapılan baş yarmak, zincir vurmak vb. adetlerin de İslam'a, Kur'an'a zıt olduğunu, bu gibi amel sahiplerinin de suçlu olduğunu bildiriyor,*¹⁴ *bu gibi amellerin cahillikten, bilgisizlikten kaynaklandığını kaydediyorlardı.*¹⁵ *Ahmet Ağaoğlu da dönemin İslamcı aydınları içinde olub aynı dini fikirleri tebliğ ediyordu.*

⁶ Molla Ruhullah Ahund aslen Güney Azerbaycan'dan olup, Bakü'de din adamı olarak çalışmış, *Güneş*, *İrşad*, *Hayat* ve birçok gazete ve dergilerde makaleleri yayınlanmıştır. *Hidayet* cemiyetinde yaptığı islahatçılık faaliyetine ve mazlumlara savunduğuna göre 1912 yılında öldürülmüştür.

⁷ Ahund Yusuf Talibzade Tiflisli din adamı olup, islahatçılık konusunda *Hediye-i nisvan* (Bakü 1903), *Hakikat-i İslam* (Bakü 1907), *İslam ve mezahib* (Bakü 1905) gibi eserlerin yazarıdır, çeşitli gazete ve dergilerde makaleleri yayınlanmıştır. Sovyet işgaline karşı savaşmış, 1923 yılında Orta Asya'da şehit edilmiştir. Bkz: Talibzade K. Azerbaycanlı panislamist Ahund Yusuf. *Odlar yurdu*, 24-30 eylül 1992, s. 2.

⁸ Hüseyin Efendi Gayıbov 1884-1917 yıllarında Kafkas müftüsü olmuş, bu görevi zamanı Rusya'ya hep desteklemiştir. *Azerbaycan'da meşhur olan şuaranın eş'arına mecmuadır* isimli eseri vardır. *Işık* gazetesinde ünlü müslüman kadınlardan bahseden makaleleri yayınlanmıştır.

⁹ Şeyhülislam Abdüsselam Ahundzade 1895-1907 yıllarında Şeyhülislam olarak çalışmıştır. *İslahatçılık konusunda Va'z ve Nasihat* (Bakü 1903), *Cehalet Derdinin Dermanı* (Bahçesaray 1889), *Risale-i Zübdetü'l-Ahkam* (Tiflis 1898), *Risale-i Umdetü'l-Ahkam* (Tiflis 1902) ve Babilik aleyhine yazılmış *Müdafaa-i Ber Mukabele-i Hasım* (Tiflis 1897) eserlerinin yazarıdır.

¹⁰ Şeyhülislam Muhammed Hasan Mevlazade Şekevi 1908-1909 yıllarında Şeyhülislam olarak çalışmıştır. *Kütübü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* (Tiflis 1908) isimli tefsir eserinin yazarıdır. Çeşitli gazetelerde makaleleri yayınlanmıştır.

¹¹ Mir Muhammed Kerim Mir Caferzade el-Baküvi, *Kesfu'l-Hakayk an Nüketi'l-Ayâtü ve'd-Dekayk*, 3 ciltte, c. II, Tiflis 1904, s. 80.

¹² Ahund Hacı Mirza Ebu Turab Ahundzade, *İslam'ın Tefrikası Sebepleri*, Bakü 1914, ss.8-9.

¹³ Ebu Turab Ahundoglu, "Bize hangi ilimler lazımdır?," *Hayat*, sy. 106, (1906), s. 1.

¹⁴ Celil Memmedkuluzade, "Baş yarmak", Molla Nasreddin, sy. 6, (1907), s. 2.

¹⁵ Muhammed Sadık Ahundov, *Şehid-i-Merhum Molla Ruhullah Ahund'un Ehalatına Dair Mecmuadır*, Bakü 1913, s. 62.

Onun 1903 yılının Kasım, Aralık aylarında yayınlanan *Müslüman Halkların Vaziyeti* serisinden olan makaleleri¹⁶ bunun açık örneğidir. O, bu seriden olan ve 1903 yılında Tiflis'te *Kaspi* gazetesinin 246. sayısında yayınlanan "Geçmiş Tarihe bir Nazar" başlıklı makalesinde müslümanların ahlaksızlık sebebiyle dinin siyasi ve toplumsal alanlarda bozulduğunu, bu sebepten müslümanları bir zamanlar yücelten bilimsel gelişimin de durması ile medreselerin, kütüphanelerin dağıldığını, eğlence kurumlarına rağbetin arttığını, sonuçta müslümanlar arasında cehaletten kaynaklanan kin, nefret ve husumetin çoğaldığını, İslami vahdetin parçalandığını kaydediyor, müslüman toplumunu içi boş, kağıttan bir saraya benzetiyordu.¹⁷ O, *Kaspi* gazetesinde yayınlanan "Müslüman Halkların Vaziyeti V. Eklektizm veya Panislamist Hareket" makalesinde aşırı biçimde Avrupalılışmaya karşı çıkarak, islamcıların aşırı şekilde Avrupalılışmanın aleyhinde olduğunu, Avrupa'nın olumlu cihetlerinin kabul edilip, çirkin ve lüzumsuz yönlerinin atılmasının vacip olduğunu belirtiyordu.¹⁸

Yazar, 1904 yılında Bakü'de yayınlanan *İslam, Ahund ve Hatfu'l-Gayb* eserinde bunun sorumlusu olarak gördüğü cahil mollaları eleştirerek şöyle diyordu: "Niçin şu hilekar mollalar çalışıyorlar ki, Kur'an unutulsun? Çünkü uydurma rivayetlerle yaptıkları gibi Allah kelamı ile halkı aldatmak olmaz. Maksatları halkı Kur'an'dan uzaklaştırıp, cehalette saklamak, dine nifak salmaktır"¹⁹. Ağaoğlu böyle mollaları kınayarak: "Ve bundan sonra da iddia ediyorsunuz ki, İslam ve şeriat hadimisiniz. Allah'tan korkunuz! Peygamber'den utanınız. Zenginlere hoş olsun diye şeriatı mahvetmeyin!"²⁰ diyordu.

Dönemin ünlü gazeteci-yazarlarından A. Ağaoğlu da medreselerin girdiği çıkmazı ve din adamlarının yitirdiği itibarı *İslam, Ahund ve Hatfu'l-Gayb* eserinde şiir dili ile şöyle ifade ediyordu: "*Meyhanelerin abadlığı bizim viraneliğimizdendir, meşcitlerin viraneliği bizim perişanlıığımızdandır; Medrese ehlini Hatif yahşi biliyor, eğer onlar dindardırsa, ben kafir olurum; Eğer müslümanlık şu Ahund'un dediği gibidirse, bugünün arkasınca gelen yarına malesef!*" A. Ağaoğlu dönemin ünlü hayırsever iş adamı H.Z. Tağıyev'e yaptığı müracaatta şöyle diyordu: "*Cenap Hacı! Çoktan beri unutulmuş Kur'an-i Kerim insanları yeniden kurtuluşa çıkarıyor. Lakin ulema adlanan cemaat bu hareketin dışındadırlar. Bir Arap yazarının dediği gibi: Bu milletin fesadı nereden geliyor? Kendisi de şöyle cevap veriyor: Ulemasından. Hakikaten de İslam'ın en yüce dönemlerinde onu geliştiren de ulema idi, şu an onu batıran da onlardır.*"²¹ Ağaoğlu müracaatının

¹⁶ Ağayev A. "Müslüman Halkların Vaziyeti I. Geçmiş Tarihe Bir Nazar", *Kaspi*, sy. 246 (1903), ss. 2-3; "Müslüman Halkların Vaziyeti II", sy. 251 (1903), ss. 2-3; "Müslüman Halkların Vaziyeti V. Eklektizm veya Panislamist hareket, sy. 276 (1903), ss. 2-3.

¹⁷ Ahmet Bey Ağaoğlu, "Müslüman Halkların Vaziyeti I. Geçmiş Tarihe Bir Nazar", *Kaspi*, sy. 246 (1903), ss. 2-3.

¹⁸ Ağayev A. "Müslüman Halkların Vaziyeti V. Eklektizm veya Panislamist hareket. *Kaspi*, sy. 276, (1903), ss. 2-3.

¹⁹ Hadim-i Millet, *Ahund ve Hatfu'l-Gayb*, Bakü, 1904, s. 18.

²⁰ Hadim-i Millet, *a.g.e.*, s. 37.

²¹ Hadim-i Millet, *a.g.e.*, ss. 2-3.

sonunda Tağıyev'den bu sorunu çözmesi için yeni dini okullar açmasını rica ediyor, kurtuluşu ancak bunda görüyordu.²²

A.Ağaoğlu sadece makaleleri ile değil, 1905 yılında kurduğu *Difai*²³ partisi ile de ıslahatçılık faaliyetini sürdürmüştü. 1906 yılında meydana gelen bu partinin programında gaye olarak milleti şeriat, bilim ve silah vasıtasıyla yabancı düşmanlardan, hainlerden kurtarmak olduğu ifade ediliyordu.²⁴

Hayli önemli bir konu da dönemin birçok aydın din adamının ıslahatçılık yönünde çalışması olmuştur. Mesela, el-Baküvi *Kur'an-i Şerif*'in unutulup, uydurma hadislerin, rivayetlerin, bilgisizliğin yayılmasından şikayet ediyor, bunun sebebini cahil molalarda görerek, "*Cahil cahile nasıl hidayet eder?*"²⁵ diyerek ve *Kur'an-i Kerim*'e zıt hadislere inanmanın insanı küfre götüreceğini kaydediyordu.²⁶

el-Baküvi aynı zamanda medreselerde dini ilimlerden başka birçok çağdaş ilimlerin de okunmasının lüzumunu kaydediyor, aynı eserinde şöyle diyordu: "*İlim ancak din ilimlerine has değildir. Önce din eğitimi lazım olsa da, tarih, matematik, coğrafya, astronomi gibi ilimler de gerek okutulsun. Kur'an-i Şerif'te bu ilimlerin hepsinin öğrenilmesi için ayetler mevcuttur. Halbuki ulemamız bu ilimlerden de mahrumdurlar.*"²⁷ Yine el-Baküvi cahil müslümanlar tarafından öldürülme tehdidi altında olsa da Azerbaycan'da ilk dünyevi Rus-Müslüman kız okulunun açılması için Tağıyev'e yardım etmiş, kızların okutulmasının dini bir farz olduğunu belirterek,²⁸ kendi kızını bu okulda okutmuştu.

el-Baküvi zenginleri fakir müslümanlara, talebelere yardım etmeye çağırıyor, *Keşfu'l-Hakayık* eserinde şöyle diyordu: "*Zengin şahıslar Allah'ın ona verdiği nimeti Allah yolunda harcamazlarsa, kafır olurlar ve onlara nicat yoktur. Zengin müslüman kendine nasıl layık görür ki, ümmetin yüz türlü sorunu olduğu halde ona yardım etmesin, böyle şahsa müslüman demek olur mu?*"²⁹ Yine el-Baküvi *Kur'an-i Kerim*'den örnekler vererek şöyle diyordu: "*Birçok zenginler mallarının zekatını verirse, İslam toplumunda hiçbir sorun kalmaz.*"³⁰ Molla Ruhullah da zekatın Allah'a ödenen bir borç olduğunu ve bütün zengin müslümanların bu borcu ödemesinin onların hem Allah, hem de halk karşısındaki görevleri olduğunu kaydediyor,³¹ İslam toplumunun fakirlikten ve zilletten kurtuluşu için zekatın ve cihadın önemini

²² Hadim-i Millet, *a.g.e.*, s. 6.

²³ XX. asrın başlarında Ermeni çetelerine ve Rusya'ya karşı mücadelede etkin rol oynamış bir partidir.

²⁴ "Mektup". *İrşad*, sy. 241 (1906), s. 2.

²⁵ el-Baküvi, *a.g.e.*, c. II, s. 288.

²⁶ el-Baküvi, *a.g.e.*, c. I, s. 43.

²⁷ el-Baküvi, *Mukaddime*, *a.g.e.*, c. I.

²⁸ el-Baküvi, *a.g.e.*, c. III, s. 83.

²⁹ el-Baküvi, *a.g.e.*, c. I, Tiflis 1904, s. 615.

³⁰ el-Baküvi, *a.g.e.*, c. I, s. 691.

³¹ Ahundov, *a.g.e.*, s. 38.

gösteriyordu. Bu gibi din adamları Tağıyev'le, diğer hayırsever iş adamları ile çok yakın arkadaşlık ilişkisi içinde olarak onları İslami konularda hayırseverliğe teşvik ediyorlardı. Hayırsever zengin iş adamları da bu gibi problemleri çözmek için çalışıyor, kitap, gazete, dergi yayımlamakla, okullar açmakla müslümanların kalkınmasına yardım etmeye çalışıyorlardı. Özellikle Tağıyev Azerbaycan'da eğitimin gelişmesinde, *Kaspi, Hayat, Füyuzat* gibi gazete ve dergilerin, birçok eserin yayınlanmasında, birçok okulun açılmasında önemli rol oynamış, onlara ciddi maddi destekte bulunmuştu. "Müslüman kadınların biricik kurtuluşu eğitimidir"³² diyen Tağıyev kızların eğitim almasına karşı çıkan bazı cahil müslümanları ikna etmek için Mekke, Medine ve birçok İslam merkezlerindeki dünyaca ünlü pek çok din adamından kızların eğitim almasının dini bir farz olduğu yönünde fetvalar almış, bu konuda Rus hükümetinin de onayını almaya muvaffak olmuştu.³³

Tağıyev'in maddi desteği ile yayınlanan kitaplardan birisi de el-Baküvi'nin *Keşfu'l-Hakayk* adlı tefsir eseri idi. Yazarın Azerbaycan türkçesi ile olan bu ilk *Kur'an-i Kerim* tercümesi ve tefsiri olan eseri yazmaktaki gayesi ekseriyeti dini bakımdan bilgisiz olan Müslümanların dini kendi kaynağından öğrenmeleri için onlara yardımcı olmaktı.³⁴ Eser aynı zamanda dönemin birçok sosyal, dini sorunlarına da çözüm yolları öneriyordu. Eser Tağıyev tarafından Ahund Yusuf Talibzade aracılığı ile Osmanlı Sultanı II Abdülhamid'e de hediye olarak gönderilmiş, Sultan tarafından onlara pırlanta ile süslenmiş madalyalar takdim edilmişti.³⁵

Diğer din adamları, örneğin Molla Ruhullah, Ahund el-Baküvi gibi ıslahatçılık taraftarı olmuş, bu konuda görüşlerini bildirmiştir. O, ümmeti ve milleti parçalayıp zayıflatan sebeplerin başında mezhepçiliği görür, müslümanları Sünni, Şii gibi kısımlara bölüp tefrika yaratanları, birbirlerini İslam'dan hariç edip tekfir edenleri kınayarak, bunun şeriata hilaf olduğunu gösteriyor, eğer onlarda hakikaten İslam sevgisi olsaydı, kardeşlik bayrağı altında birleşip İslam'ın vahdeti ve terakkisi için çalışırdılar diye kaydediyordu.³⁶ Molla Ruhullah müslümanların cehalet içinde kalmasının sebebini onların birçoğunun *Kur'an-ı Kerim*'in sadece Arapça telaffuzunu öğrenip, manasından, içindeki ilim ve medeniyete, çalışmaya, vahdete teşvik eden ayetlerden habersiz olmaları ile, tarih, coğrafya, astronomi ve diğer çağdaş ilimlerden, dünyadan bihaber olmaları ile izah ediyordu.³⁷

³² Naile Velihanlı, Nermin Tahirzade, Ferhat Cabbarov, Memmed Memmedov, *Hacı Zeynel Abidin Tağıyev*, İstanbul 2010, s. 9.

³³ Ferhat Cabbarov, *H. Z. Tağıyev'in Kız Mektebinin Tarihinden. Bakü 2011*, s. 132.

³⁴ el-Baküvi, *Mukaddime*, a.g.e., c.I.

³⁵ Minahanım Esedli, *Yusuf Ziya Talibzade, Hayatı ve Muhiti (1877-1923)*, Bakü 2005, ss. 50-51.

³⁶ Ahundov, a.g.e., ss. 95-96.

³⁷ Ahundov, a.g.e., s. 79.

Şeyhülislam Abdüsselam Ahundzade ise tüm suçu din adamlarında arayanları kınayarak, dini eğitimle birlikte dünyevi eğitimin de bozulduğunu, her iki eğitimin birlikte yapılmaması durumunda maddi, manevi gelişimin mümkün olmayacağını gösteriyor,³⁸ dini eğitim veren medreselerin yanısıra dünyevi eğitim veren okulların da ıslah edilmesini öngörüyordu.³⁹ Müslümanların cehalet ve sefalet içinde olmasının suçunu İslam'da arayanlara, İslam medeniyet ve insanlığa zıttır diyenlere bir diğer din adamı - Ahund Yusuf Talıbzade *Hakikat'i-İslam* eserinde yanıt veriyor, İslam ve bilim, İslam ve adalet, İslam ve insan hakları gibi konuları izah ediyordu.⁴⁰

2. *Hayat ve Füyuzat'ta İslahatçılık Konusu*

Ülkede müslüman halkın manevi sorunlarını çözmek için kendi dilinde ona hitap eden basın-yayın organlarına ihtiyaç vardı. Çar hükümeti ise XX. Yüzyılın başlarında Azerbaycan Türklerine kendi dillerinde gazete, dergi yayınlamalarına izin vermek istemiyordu. Lakin 1905 yılında Japonya'ya yenildikten sonra Rusya'da oluşan devrimci, toplumsal kargaşayı yatıştırmaya çalışan Çarlık Rusyası cemiyete kısmi manevi bağımsızlık vermeye mecbur oldu, Duma adlandırılan parlamento için seçimlerin yapılması hakkında bir karar alındı. Bunu fırsat bilen yerli aydınlar 5 Mart 1905 yılında dönemin ünlü iş adamı H.Z. Tağıyev'in (1838-1924) evinde toplanarak, "*Kafkasya'ta vakti gelmiş ıslahatların geçirilmesi*" ve halkın zaruri manevi ihtiyaçları ile ilgili olarak Müslüman halklara da sosyal, iktisadi, kültürel, siyasi, dini haklar, ana dilde kitap, gazete ve dergi yayını, milli eğitimin sağlanması gibi talepleri içeren bir dilekçeyi hükümete takdim etmek için delege heyeti göndermeye karar verdiler. Dilekçe A. Hüseyinzade, A. Ağaoğlu gibi aydınların katılımıyla hazırlandı. Tağıyev'in maddi desteği ile gazeteci-yazarlar A. Ağaoğlu, A. Hüseyinzade ve A. Topçubaşov'dan (1865-1934) oluşan delege heyeti Saint Peterburg'a giderek ve orada Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov-Daşkov'la (1837-1916) görüşerek ondan *Hayat* gazetesini yayınlamak için izin istediler. Böylece 22 Nisan 1905 tarihinde *Hayat*'ın neşrine izin verildi. A. Hüseyinzade ve A. Ağaoğlu Tağıyev'in maddi desteği ile 7 Haziran 1905'te Bakü'de *Hayat* gazetesini yayınlamaya başladılar. Bu dönemde yine Tağıyev'in maddi desteği ile Bakü'de Rusça *Kaspi* gazetesi de yayınlanmaktaydı. Birçok Azeri aydını bu gazetenin faaliyetlerine faal olarak katılmış olsa da ekseriyeti Rusça bilmeyen Azerbaycan Türklerinin bu gazeteyi okuma imkanı yoktu. Azerbaycan Türklerinin milli dilde kendini ifade etme imkanının olmadığı bir devirde toplumsal sorunları ifade edebilmek ve halkı aydınlatmak için *Hayat* gazetesinin neşrine ihtiyaç var idi. *Hayat* gazetesinin başlığı altında şu ifadeler yer alıyordu: "*Hergün neşrolunan siyasi ve ilmi, iktisadi, ticari ve edebi Türkçe ceride-i*

³⁸ Abdüsselam Ahundzade, *Cehalet Derdinin Dermanı*, Bahçesaray 1889, s. 6.

³⁹ Ahundzade, *Va'z ve Nasihat*, Bakü 1902, s. 33.

⁴⁰ Talıbzade, *Hakikat'i-İslam*, Bakü 1907, ss. 17-21.

İslamiye'dir."⁴¹ Bu ifadeden de anlaşıldığı üzere gazete İslami değerlere sadık, cemiyetin problemlerini Türk dilinde ifade etmeye çalışan bir gazete idi. Bu sebepten de hem Rus hükümeti, hem de Ermeni şovenistleri ve onların Rus hamileri bu gazeteyi tehlikeli görüyorlardı. Mesela, Kafkasya Genel Valisi Kont Vorontsov-Daşkov ona gönderilen ve *Hayat* gazetesini Türkçü ve İslamcı bir gazete gibi nitelendiren gizli mektuplara – *Hayat*'ın başlığını değiştirmek, Türk sözünü Azerbaycan sözü ile değiştirmenin zaruriliği, gazetede panislamizm tebliğine son verilmesi gerektiği şeklinde yanıt vermişti. Lakin bu yasaklara bakmayarak gazetenin editörleri A. Hüseyinzade ve A. Ağaoğlu bu prensipten geri çekilmediler, hatta Türkçülük ve İslamcılık ideolojisi gazetede daha da fazla tebliğ edilmeye devam etti. Bunun da sonucunda onlar defalarla ceza almış, haklarında soruşturma başlatılmış, en son gazete de Eylül 1906'da İslamcı faaliyetlerinden dolayı⁴² kapatılmıştı.

Hayat gazetesinde “*Ben Türküm, Kafkas'lı bir Türküm, müslüman bir Türk'üm, müslüman bir insanım. Bu dört sıfatla dünyaya geldim, bu dört sıfatla da yaşamak zorundayım*”⁴³ diyen Hüseyinzade Türkçülüğü İslam'ın ayrılmaz bir parçası gibi takdim ediyor ve İslam'ı Türkçülük kadar hayatının gayesi görüyordu. A. Hüseyinzade “*Bize İslam dışında nicat yoktur*” diyerek şöyle yazıyordu: “*Bunu mazide putperest, ya da ateşperest olan ecdatımız idrak ettikleri için İslam'ı kabul ve yaymakla şereflendiler.*”⁴⁴ İslamlaşmak ideası ile A. Hüseyinzade İslam'ın manevi, ahlaki değerlerinin öğrenilmesini, yaşanmasını istiyordu. Toplumun yanlış din anlayışını ıslah etmek isteyen Hüseyinzade İslam'ı değiştirmeyi değil, daha ileri gitmek için hakiki İslam'a, Kur'an'a dönmeği talep ediyordu. Ona göre ıslahatla İslam onun gerçek mahiyetini kapatan tahriflerden, hurafelerden, manasız yorumlardan kurtulacak, “*...hikmet-i İslamiyeyi öğrenmemize ve bu hikmetten feyiz almamıza, onun nuru ile aydınlanmamıza engel olan maniaları defetmemize yardım edecektir.*”⁴⁵

Hayat gazetesi Azerbaycan'ın esas sorunları olan eğitim ve toplumsal ıslahat konularına geniş yer veriyordu. Bu dönemde esas eğitim kurumları olan medreseler artık toplumsal işlevselliğinde bir sorun yaşadığı için birçok Azerbaycan aydını medreselerin eleştirilmesi ve ıslahı yönünde çalışmalar yapmış, milli ve dini sorunların kaynağı olarak eski tip medreseleri ve cahil mollaları göstermiş, milli, dini kurtuluş için onların ıslah edilmesini istemekteydi. Mesela, dönemin ünlü Kıvrımlı düşünürü Hasan Sabri Ayvazov (1878-1938) şöyle yazıyordu: “*Bir zamanlar ecdatlarımızın yaptıkları medreseler şu an tembellik yuvasına dönüp. Medreselerden mezun olan ulema libasındaki cahiller ilim yerine cehalet, azim yerine tembellik, güvenlik yerine tehlike, ittihat yerine nifak ve tefrika yaydılar. Biz bu beladan*

⁴¹ *Hayat*, sy. 1, (1905), s. 1.

⁴² Akif A., *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)*, Bakü 2009, ss. 61-62.

⁴³ Hüseyinzade, “Nümune Mektebi”, *Hayat*, sy. 184, (1906), ss. 1-2.

⁴⁴ Hüseyinzade, “Gazetemizin Mesleki”, *Hayat*, sy. 1, (1905), s. 1.

⁴⁵ Hüseyinzade, a.g.m., s. 1.

*kurtarması gereken ulemamız ise keyif yapıyorlar. Din kardeşleri! Geliniz bu zilletten kurtulalım! Gözlerimizi açalım! Mektepler yapalım. Tembellik ile paslanmış beyinlerimizi, kalplerimizi ilim ile nurlandıralım.*⁴⁶

Rus işgali altında olan Müslümanları bilinçlendiren böyle bir gazete tabii ki fazla yaşayamadı. *Hayat* gazetesi 1906 yılında Çar hükümetinin baskıları sonucu kapatıldı. Lakin onun misyonunu devam ettirebilmesi için Tağıyev'in maddi desteği ve A. Hüseyinzade'nin editörlüğü ile *Füyuzat* dergisi yayınlanmaya başladı. *Hayat*'ın kapatılması büyük bir üzüntü ile karşılanırsa da, *Füyuzat*'ın neşri İslam dünyası tarafından bir o kadar büyük sevinçle karşılanmıştı. Mesela, İstanbul'dan yazılan bir makalede *Füyuzat*'ın Türk dünyasında oynadığı rol, "*Füyuzat feyiz ve kamillik kaynağıdır. Füyuzat'ın doğması ile Asya ve Rusya müslümanlarının mesut ve bahtiyar olmalarını arzu ederiz. Şu iki sene içinde Rusya'da büyük bir değişim olsa da, İslam matbuatı müslümanlara fazla bir yarar sağlamadı. Zannediyorum ki, bu da ciddi muharrirlerimizin olmadığından kaynaklanmıştır. Füyuzat'ın bu vazifeyi icra edeceğinden eminim. Biçare Türkler sevinerek, ağlaya ağlaya okuyorlar. Zira, bu ince ve hakiki mesele biçare müslümanları esir ve sefil etmiş idi. Şu sefalet ve esaretten kurtulmak için başka bir vasıta bulunmaz*"⁴⁷ diyerek ifade ediliyordu. Makalede *Füyuzat*'ın muharriri A. Hüseyinzade'ye olan güven, onun yaratıcılığına olan hayranlık şöyle kaydolunmuştu:

"Binaenaleyh Hayat mahvolursa da, onun eseri olan Füyuzat dünyaya geldi. Bize bu lazım idi. Zira hasta olan hayatımızı tedavi etmek için bir kudretli doktora, kamil bir edibe son derece ihtiyacımız var idi. Şimdi biz bu iki maksada birden muvaffak olduk. Şimdiye kadar düçar olduğumuz hastalığımızı tedavi etmek için Cenab-i Hak bize kadir bir müslüman doktoru lütfetti. Hem de meramımızı anlatmaya vasıta olan lisanımızı edebi bir lisan yapmak için kamil bir edip gönderdi. Bu doktor ve bu kamil edip sizsiniz. Bin yaşayın efendim."⁴⁸ Makalede Tağıyev de saygı ile hatırlanıyor ve derginin yayınlanmasında gösterdiği maddi destek ve oynadığı rolden dolayı ona teşekkür ediliyordu: "*Zeynel Abidin Hacı cenapları bin yaşasınlar! O zat alicenap, milletsever, cömertlik sahibidir. O zat da şimdi aradığımı buldu. Doktoru ve kamil edibi buldu.*"⁴⁹

Füyuzat dergisinde Türkçülükle birlikte A. Hüseyinzade'ye göre onun ayrılmaz bir parçası olan İslamcılık ve İslami eğitime verilen değer de önemli bir yere sahipti. Derginin ifadesi ile *Füyuzat*'ın yolu Türkçülük duygusu, İslami ruh ve Avrupa teknolojisine sahip olmaktı.⁵⁰ Esaret altındaki Müslümanların düçar olduğu musibetler, özellikle de bunun milli ve dini eğitim alanındaki fesatları *Füyuzat*'ın mühtelif makalelerinde çeşitli vesilelerle gösterilmekteydi. Kıvrımlı düşünür Hasan Sabri Ayvazov'un *Füyuzat*'ta

⁴⁶ Hasan Sabri Ayvazov, "Ulum ve Maarif ve Bizim Hallerimiz", *Hayat*, sy. 48, (1905), ss. 3-4.

⁴⁷ Muhammed Vaiz Novruzi, "Huzur'i-Alilerine", *Füyuzat*, sy. 7, (1907), ss. 111-112.

⁴⁸ Novruzi, a.g.m., ss. 111-112.

⁴⁹ Novruzi, a.g.m., ss. 111-112.

⁵⁰ Hüseyinzade, "İntikad Ediyoruz, İntikad Olunuyoruz", *Füyuzat*, sy. 23, (1907), s. 356.

yayınlanan bir makalesinde şöyle deniyordu: “Eğer müstakil bir idaremiz olsaydı, belki bu meselenin çözümünde bu kadar güçlük çekmezdik, halbuki, biz Rusya tebaası, resmi lisanımız da Rus dilidir. Üniversitelerdeki tedarikat da Rusçadır. Eğer dil ve dinimizi gerçekten öğrenmek istesek, okula giremiyoruz. Eğitimin milliliğine önem vermeyip de çocuğumuzu sekiz-on yaşından okula göndersek, milli eğitimden mahrum kalacağından bir kanatlı kuş gibi olacaktır. Bu sebeptendir ki milli adetlerimiz ve milletimiz unutulur!”⁵¹

Füyuzat'ta genelde Türk dilli olan Rusya Müslümanlarının birleşmesinin önünde duran en büyük problemlerden biri olan ortak dil birliğinin olmaması meselesi de eleştirilmekteydi. Dil birliği olmayınca inanç birliğinin de olmayacağı “Ben (H.S.Ayvazov) geçen sene Saint Petersburg'ta Rusya Müslümanlarının kurultayında bulundum. O kurultaya müslümanların toplantısı nazarı ile bakamadım. Çünkü müzakereler hep Rusça yapılıyordu. Aydınlarımız ana dilini bilmiyorlar. Ulemamız ve halk edebi dili bilmiyorlar. Birbirleri ile de Rusça konuşuyorlar. Türk lisanı fakir lisandır - diyorlar. Bu, necip Türk kavmi için bir zillet ve hakaret değil mi? Binlerce edip, şair, filozof yetiştiren Türkler için bir iftira değil mi? Her şeyimizin aslı, temeli lisandır, lisan birleşmeyince, kalpler hiç birleşmez, kalpler birleşmeyince bir şey oluşmaz!”⁵² şeklinde açıklanmaktaydı.

Dönemin önemli sorunlarından bir diğeri de mezhepçilik konusu idi. Özellikle Çar hükümeti Şii ve Sünni müslümanların birlikte yaşadığı Azerbaycan'da mezhep ihtilafını derinleştiriyor, onların birlik içinde olmasına karşı bu sorunu abartıyordu. Bu gibi meseleleri yapay olarak kızıştıran cahil mollalar da var idi. Dönemin aydın din adamları onlara karşı mücadele ediyor, eserleri ile mezhepçiliğin İslam'ı böleceği tehlikesine karşı cahil halkı eğitiyorlardı.

Füyuzat dergisi müslümanların ittifak içinde olması, mezhep ihtilafı içinde boğulmaması için de önemli çalışmalar yapıyordu. Mesela, Ahund Yusuf Talibzade dergideki makalelerinde bütün İslam alemini itihat ve ittifaka davet ediyor, mezhep ihtilaflarını kınıyordu. Ahund bir makalesinde - “Kur'an-ı Şerif ve İslam dini mezhepçiliğe izin vermiyor” diyerek, İslam'da parçalanmayı eleştiriyor,⁵³ “Kur'an-Kerim'de ihtilaf yoktur”, diyerek müslümanların muhtelif adlar altında tefrika çıkarmalarını kınıyor, birbirlerini tekfir ve tahkir etmekten vazgeçmelerini tavsiye ediyordu.⁵⁴ A. Hüseyinzade de mezhep ihtilaflarının İslam'ın doğru anlaşılması sebebinden kaynaklandığını göstererek şöyle diyordu: “Mezhepler arasındaki bu ihtilafların sebebi İslam'ı doğru anlamamaktır.

⁵¹ Ayvazov, “Ta'lim'i-Etfal”, *Füyuzat*, sy. 13, (1907), s. 201.

⁵² Ayvazov, “Neden Bu Hale Düştük?”, *Füyuzat*, sy. 12 (1907), s. 190.

⁵³ Talibzade, a.g.m., s. 323.

⁵⁴ Talibzade, *İslam ve Mezahib*, Bakü 1905, s. 26.

İttihadın manası bu değildir ki, Şüiler Sünnî, Sünniler Şîi olsunlar, ittihadın manası hangi mezhepte olursa olsun herkesi kardeş saymaktır."⁵⁵

3. Azerbaycan Islahatçıları ve Kadın Konusu

Bir diğer önemli konu da kadınların cahil bırakılmaları, onların eğitime önem verilmemesi idi. Mesela, *Molla Nasreddin* dergisinde cahil bir müslümanın bu konudaki düşüncesi şöyle yansıtılıyordu: "*Niçin Kafkas'ta Ermeni-Müslüman savaşı oldu? Niçin Şamah'da deprem oldu? Niçin Bakü'de müslümanlar birbirlerini katlediyor. Çünkü bazı müslümanlar kızlarını okula gönderiyorlar.*"⁵⁶ Bu gibi iddialara yanıt olarak Hatice Alibeyova'nın editörlüğü ile 1910-11 yıllarında yayınlanan ve Azerbaycan'da ilk kadın gazetesi olan Işık gazetesi *Kur'an-ı Kerim*'den, hadislerden örnekler vererek, kadın ve erkek herkesin eğitim görmesinin dini bir farz olduğunu gösteriyor,⁵⁷ kadınları kendi hakları uğruna mücadelede çağırıyordu. Molla Ruhullah Ahund, gazetenin yayınlanması ile ilgili yazdığı tebrik mektubunda şöyle diyordu: "*Hayırlı olsun. Hanımların edibane makalelerini alkışladım. Bu sevince cümle münevverler ve bahusus ruhanilerimiz iştirak edir. Zavalh analara yardım etmek her kesin, hususen ruhanilerin borcudur*"⁵⁸ Kafkasya Müftüsü Gaybov'un da ünlü müslüman hanımlar hakkındaki risalesi gazetede seri makaleler şeklinde yayınlanıyordu. Bu konuda Işık gazetesi şöyle yazıyordu: "*Müftü efendi Gaybov hazretleri millet bacılarına babalık eylemek niyetinde olduğundan alem-i İslam'da ilim ve marifet ile meşhur olan müslüman hanımlarının adlarını ve tercüme-yi-hallarını toplayıp bir risale yazıp, Işık gazetesine hediye edip.*"⁵⁹ Gazetede kadınların eğitim görmesine karşı olan cahil mollalar da eleştiriliyor, kadının "*yazı yazması haramdır, ilmine lüzum yoktur, aklı ve dini eksiktir*" diyen mollalara kadının dili ile - "*Yoktur fetva ki kadın avam kalsın*" şeklinde yanıt veriliyordu.⁶⁰ Lakin bu gibi kutsal eğitici fonksiyona malik gazete ne yazık ki maddi sıkıntılar ve cahil mollaların "*Kim Işık gazetesini okusa kafırdır*"⁶¹ gibi baskıları sonucu yayınına son vermeye mecbur olmuştu.⁶² Ahmet Ağaoğlu da 1901 yılında Tiflis'te yayınlanan *İslam'a Göre ve İslam'da Kadın* eserinde İslam öncesi ve İslam sonrası kadınların durumunu mukayeseli şekilde tetkik ederek, İslam'a kadar babaları ve kocaları tarafından sömürülen, aşağılanan, hiçbir hakları olmayan kadınların ancak İslam'la onurlu bir hayata, insan haklarına

⁵⁵ Hüseyinzade, "Mevlud'i-Nebi", *Füyuzat*, sy. 15, (1907), s. 226.

⁵⁶ Ali Razi amçızade, "Cehreçi Halaya Cevap", *Molla Nasreddin*, sy. 29, (1906), s. 6.

⁵⁷ Hayat Hanım Çaykıraklı. "Bacılarım Birkaç Söz", *Işık*, sy. 4, (1911), s. 6.

⁵⁸ Ahund Molla Ruhullah, "Tebrik", *Işık*, sy. 2, (1911), s. 3-6.

⁵⁹ "Kafkas Müftüsü Hüseyin Efendi Gaybov'un Işık'a Hediyesi", *Işık*, sy. 9, (1912), ss.2-3.

⁶⁰ Maral Hanım Nebizade Nuhulu, "Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele", *Işık*, sy. 8, (1912), s. 3.

⁶¹ Alibeyova Hatice, "zhar'i-Hak", *I*, sy. 31, (1911), s. 2.

⁶² Amalya Kasımova, *XX. Asrın Evvelerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)*, Bakü 2010, s. 154.

kavuştuklarını,⁶³ kendi dönemindeki toplumsal sorunların İslam'ın değil, müslümanların suçu olduğunu söylüyordu. Mevlazade de "Fazilet'i -'İlm" başlıklı seri makalelerinde İslam ve bilim, İslam'da kadın hakları gibi konuları araştırıyor, *Kur'an-ı Kerim*'den örnekler vererek ilim öğrenmenin erkek ve kadın herkese farz olduğunu gösteriyordu.⁶⁴

Sonuç

Eserlerinden örnekler verilen bu aydınların hepsi Rusya'da ve Azerbaycan'da müslümanların kurtuluşu için medrese ve din adamlarının ıslah edilmesine çalışmış, eserlerinde bu konuyu araştırmış, çözüm yollarını göstermişlerdir. Lakin onlar Rus hükümetinin ve cahil mollaların kışkırtması ile halk tarafından yanlış anlaşılmuş, baskılara maruz kalmışlardır. Mesela, A. Hüseyinzade 1905 yılında, A. Ağaoğlu ise 1909 yılında bu gibi baskılar sebebiyle Azerbaycan'ı terk edip Türkiye'ye kaçmaya mecbur olmuş, Ebu Turab Ahundzade evi yakılarak öldürülmek tehlikesi ile yaşamış, Molla Ruhullah haklarını savunduğu mazlum insanların hasımları tarafından, Ahund Yusuf Talibzade ve el-Baküvi ise Rusya güvenlik kuvvetleri tarafından öldürülmüşlerdi.⁶⁵ Bütün bu tehlikelere rağmen bütün bu ıslahatçı fikir adamları İslam düşüncesinin tekrar canlanması için *Kur'an-ı Kerim*'e yeniden yönelmenin önemini kaydetmiş, İslam'ın doğru anlaşılması için tarihsel İslam anlayışının eleştirilmesini ve ıslahatını vacip saymış, hurafelere, yanlış dini yorumlara karşı her zaman mücadele etmiş, eğitime destek olmuşlardır. Onlar bu sayede son asırlardaki İslam dünyasındaki geriliğin, esaretin son bulacağını, müslümanların eski ihtişamlı günlerinin yeniden geleceğini umutla beklemiş, kutsal eğitimcilik görevlerini hiç aksatmadan yapmışlardır.

Bu aydınların faaliyeti günümüz Azerbaycan Müslümanlarının da bilinçlenmesinde önemli bir etkenlerdir. Çağdaş Azerbaycan neslinin görevi onların bu konudaki eserlerini bulmak, okumak ve benimsemek olmalıdır. Azerbaycan okurları ve aydınlar bu ıslahatçıların eserlerini araştırarak, onların önerdiği çözüm yollarını benimseyerek ülkenin daha da gelişmesinde, milli, dini sorunların çözümünde kısa veya uzun vadede önemli rol oynaya bilirler.

⁶³ Ağayev A., *İslam'a Göre ve İslam'da Kadın*, Tiflis 1901, ss. 15-18.

⁶⁴ Ahund Hacı Muhammed Hasan Mevlazade, "Fazilet'i-İlm", *Şark-i Rus*, sy. 2, (1903), ss. 1-2.

⁶⁵ Kılman İlkin, "Bakü'nün Üç Uleması", *Edebiyat ve İncəsənət*, sy. 32 (2427), 1990, ss. 3-6.

KAYNAKLAR

- Alibeyova, Hatice, “İzhar’i-Hak”, *Işık*, sy.31, (1911), s. 2.
- Ahund, Molla Ruhullah, “Tebrik”, *Işık*, sy. 2, (1911), ss. 3-6.
- Ahundoğlu, Ebu Turab, “*Bize Hangi İlimler Lazımdır?*”, *Hayat*, sy. 106, (1906), s. 1.
- Ahundov, Muhammed Sadık. *Şehid’i-Merhum Molla Ruhullah Ahund’un Ehvalatına Dair Mecmuadır*, Bakü 1913.
- Ahundzade, Ahund Hacı Mirza Ebu Turab, *İslam’ın Tefrikası Sebepleri*, Bakü 1914.
- Ahundzade, Abdüsselam, *Cehalet Derdinin Dermanı*, Bahçesaray 1889.
- , *Vâ’z ve Nasihat*, Bakü 1903.
- , *Risale-i Zübdetü’l-Ahkam*, Tiflis 1898.
- , *Risale-i Umdetü’l-Ahkam*, Tiflis 1902.
- , *Müdafaa-i Ber Mukabele’i-Hasm*, Tiflis 1897.
- Ağayev, A., “Müslüman Halkların Vaziyeti I. Geçmiş Tarihe Bir Nazar”, *Kaspi*, sy. 246 (1903), ss. 2-3.
- , “Müslüman Halkların Vaziyeti II”, sy. 251 (1903), ss. 2-3.
- , “Müslüman Halkların Vaziyeti V. Eklektizm veya Panislamist hareket, sy.276 (1903), ss. 2-3.
- Ağayev A., *İslam’a Göre ve İslam’da Kadın*, Tiflis 1901.
- Akif Aşırılı, *Azerbaycan Matbuatı Tarihi (1875-1920)*, Bakü 2009.
- Ayvazov, Hasan Sabri, “Ta’lim’i-Etfal”, *Füyuzat*, sy. 13, (1907), s. 201.
- , “Neden Bu Hale Düştük?”, *Füyuzat*, sy. 12 (1907), s. 190.
- , “Ulum ve Maarif ve Bizim Hallerimiz”, *Hayat*, sy. 48, (1905), ss. 3-4.
- Cabbarov, Ferhat, *H. Z. Tağyev’in Kız Mektebinin Tarihinden*, Bakü 2011.
- Babaşlı, Memmedeli, “Ahund Mir Muhammed Kerim Mir Caferzade el-Baküvi’nin Hayat ve Yaratıcılığı”, *Devlet ve Din*, sy. 1 (5), (2008), s. 167.
- Bünyadov, Z., *Kırmızı terör*, Bakü 1993.
- Çaykıraklı Hayat Hanım, “Bacılarıma Birkaç Söz”, *Işık*, sy. 4, (1911), s. 6.
- el-Baküvi Mir Muhammed Kerim Mir Caferzade, *Keşfu’l-Hakayık an Nüketi’l-Ayâtı ve’d-Dekayık*, 3 ciltte, c. I, II, Tiflis 1904.
- , *Keşfu’l-Hakayık*, 3 ciltte, c. III, Tiflis 1906.
- İlkin, Kılman, “Bakü’nün Üç Uleması”, *Edebiyat ve İncenanat*, sy. 32 (2427), 1990, ss. 3-6.
- Esedli, Minahanım, *Yusuf Ziya Talibzade, Hayatı ve Muhiti (1877-1923)*, Bakü 2005.
- “Hacı Mirza Ebu Turab Ahundun moizesi.” *Hayat*, sy. 42, 1906, s. 3.
- Hadim-i Millet, *Ahund ve Hatıfu’l-Gayb*, Bakü 1904.
- Hayat*, sy. 1, (1905), s. 1.
- Hüseyinzade Ali Bey, “Nümune Mektebi”, *Hayat*, sy. 184, (1906), ss. 1-2.

- , “Gazetemizin Mesleki”, *Hayat*, sy. 1, (1905), s. 1.
- , “İntikad Ediyoruz, İntikad Olunuyoruz”, *Füyuzat*, sy. 23, (1907), s. 356.
- , “Mevlud-i Nebi” *Füyuzat*, sy. 15, (1907), s. 226.
- Gayıbov, Hüseyin Efendi, *Azerbaycan’da meşhur olan şuaranın eş’arına mecmuadır*, Bakü 2002.
- Kanlıdere, A., Sovyet ve Türk Tarih Yazıcılığında Rusya Müslümanlarının Düşünce Tarihi. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c. 2, sy. 1, 2004, ss. 149-181.
- “Kafkas Müftüsü Hüseyin Efendi Gayıbov’un Işık’a Hediyesi”, *Işık*, sy. 9, (1912), ss. 2-3.
- Kasımova, Amalya, *XX. Asrın Evvelerinde Şimali Azerbaycan Matbuatında Kadın Problemleri (1901-1917)*, Bakü 2010.
- “Mektup”, *İrşad*, sy. 241 (1906), s. 2.
- Memmedkuluzade, Celil, “Baş Yarmak”, *Molla Nasreddin*, sy. 6, (1907), s. 2.
- Mevlazade, Ahund Hacı Muhammed Hasan, “Fazilet-i-İlm”, *Şark-i Rus*, sy. 2, (1903), ss. 1-2.
- Mevlazade, Şekevi Muhammed Hasan, *Kütübül-Beyan fi Tefsirü’l-Kur’an*, Tiflis 1908.
- Novruzi, Muhammed Vaiz, “Huzur’i-Alilerine”, *Füyuzat*, sy. 7, (1907), ss. 111-112.
- Nuhulu, Nebizade Maral Hanım, “Bir Alime Kızın Sual Eylediği Mesele”, *Işık*, sy. 8, (1912), s. 3.
- Şamçızade, Ali Razi, “Cehreçi Halaya Cevap”, *Molla Nasreddin*, sy. 29, (1906), s. 6.
- Talibzade, Ahund Yusuf, “İzhar’i-Butlan”, *Füyuzat*, sy. 21, (1907), ss. 323-325.
- , *Hakikat-i-İslam*, Bakü 1907.
- , *Hediye’i-nisvan*, Bakü 1903.
- , *İslam ve Mezahib*, Bakü 1905.
- Talibzade, K., “Azerbaycanlı panislamist Ahund Yusuf”, *Odlar yurdu*, sy. 27 (1992), s. 2.
- Velihanlı Naile, Tahirzade, Nermin, Cabbarov, Ferhat, Memmedov, Memmed, *Hacı Zeynel Abidin Tağyev*, İstanbul 2010.